әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
География және табиғатты пайдалану факультеті
Рекреациялық география және туризм кафедрасы

7-дәріс

Академиялық мәтінді сыни оқу және ақпаратты іріктеу

Scientific Writing

ДӘРІСКЕР

Елдар Нұрұлы
Аға оқытушы, аға ғылыми қызметкер, PhD Candidate

ДӘРІС ЖОСПАРЫ

50 минут • 6 тақырыптық блок

1	**Сыни оқу ұғымы**	Ақпарат → Дәлел → Дәлел салмағы	**5 мин**
2	**Жылдам бағдарлау**	Оқу мақсаты, мақала жанры, құрылым	**6 мин**
3	**Үш кезеңді алгоритм**	Скрининг → Құрылымдық оқу → Терең бағалау	**10 мин**
4	**Терең бағалау өлшемдері**	Әдіс–нәтиже сәйкестігі, CMB, JBI/CASP	**8 мин**
5	**Ақпаратты іріктеу қағидалары**	Релеванттылық, сенімділік, матрица	**8 мин**
6	**SIFT + PRISMA + қорытынды**	Сұр әдебиет, іріктеу мөлдірлігі, лайфхактар	**5 мин**

Кіріспе: Неге бұл маңызды?

⚠ Студенттердің негізгі қиындықтары:

- Ғылыми мәтіндегі негізгі ойды тез таба алмау
- Автор қорытындыға қандай дәлел арқылы келгенін түсінбеу
- Өз тақырыбына қажет деректі бейтарап әрі дәл іріктей алмау

Туризм зерттеулерінде ерекше өзекті:

- Саладағы көп эмпирикалық жұмыс бір реттік сауалнамаға сүйенеді
- Жүйелі қателіктер (ортақ әдіс қателігі, әлеуметтік қалаулылық, іріктеу шектеулері) жиі кездеседі

СЫНИ ОҚУ ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

Сыни оқу — мәтінді жай «қабылдау» емес,
тұжырымдардың негіздемесін тексеру арқылы түсіну.

ЖАЙ ОҚУ

- ✗ Мәтінді басынан аяғына дейін оқу
- ✗ Автор айтқанды сол күйі қабылдау
- ✗ «Әдемі сөйлемдерді» дәйексөзге жинау
- ✗ Барлық мақалаға бірдей қарау

СЫНИ ОҚУ

- ✓ Мақсатпен оқу: «маған не керек?»
- ✓ Дәлелді тексеру: «неге?» деп сұрау
- ✓ Дәлел блоктарын іріктеу
- ✓ Дәлел салмағын бағалау

ЛАЙФХАК: оқу алдында «Мен бұл мақаладан нақты не алғым келеді?» деп жазып алыңыз — бұл сізді мәтінде адаспаудан сақтайды.

ҮШ НЕГІЗГІ ҰҒЫМ

Ақпарат, дәлел және дәлел салмағы — олардың айырмашылығы

АҚПАРАТ

Мәтіндегі кез келген мәлімет: баяндау, пікір, статистика, теориялық сипаттама.

«Қазақстанға 2024 ж. 10 млн турист келді»

ДӘЛЕЛ

Нақты әдіспен жиналған дерек + одан шығарылған нәтиже.

Сауалнама, n=784, SEM талдауы → β=0.42

ДӘЛЕЛ САЛМАҒЫ

Дәлелдің сенімділігі + қолдану шекарасы: басқа елге ауысады ма?

Бір ел + бір мезгіл = жалпылау шектеулі

Туризмде контекст (ел, маусым, турист профилі) дәлел салмағын түбегейлі өзгерте алады!

ЖЫЛДАМ БАҒДАРЛАУ: МАҚАЛА ЖАНРЛАРЫ

Мақаланы «толық оқу» әрдайым тиімді емес — алдымен жанрын ажыратыңыз

Эмпирикалық мақала

Фокус: Әдіс + Нәтиже

Сауалнама, сұхбат, эксперимент, дерекқор талдауы

Кестелер мен суреттерді бірінші қараңыз

Жүйелі шолу (systematic review)

Фокус: Іздеу + Іріктеу + Бағалау

PRISMA логикасы, іріктеу мөлдірлігі, деректі синтездеу

PRISMA диаграммасын және inclusion criteria-ны тексеріңіз

Библиометрика / карталау

Фокус: Трендтер + Тақырыптық құрылым

VOSviewer, Bibliometrix, бірлескен авторлық желілер

Себеп–салдар дәлелі әлсіз болуы мүмкін — сақ болыңыз

S. Keshav «Үш өтім тәсілі»: Мақала құрылымын КАРТА ретінде қолдану — атау → аңдатпа → кесте/сурет → шектеулер

ҮШ КЕЗЕҢДІ СЫНИ ОҚУ АЛГОРИТМІ

1 — АЛДЫН АЛА ҚАРАП ШЫҒУ

5–10 мин

1. Тақырып → контекст
2. Аңдатпа → дизайн
3. Дерек кімнен / қайдан?
4. Нәтиже типі
5. Шектеулер

2 — ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ОҚУ

20–40 мин

1. Кіріспе: gap + сұрақ
2. Әдіс: дерек жинау
3. Нәтиже: 1–2 қорытынды
4. Талқылау: интерпретация
5. Қорытынды: жалпылау?

3 — ТЕРЕҢ СЫНИ БАҒАЛАУ

Қажет болғанда

1. Дизайн сәйкестігі
2. Үлгі толықтығы
3. Өлшеу сапасы
4. Confounding факторлар
5. СМВ тәуекелі

1-КЕЗЕҢ: 5 МИНУТТЫҚ СКРИНИНГ

«Қазір маған бұл мақала керек пе?» — 5 белгіге қарап шешіңіз

1. АТАУ	Туристік контекстті белгілеу: дестинация / қонақ үй / мейрамхана / сервис	**Title**
2. АҢДАТПА	Зерттеу мақсаты мен дизайнды екі сөйлеммен түсіну	**Abstract**
3. ДЕРЕК	Кімнен және қай жерде алынған? (ел, кезең, n=?)	**Methods**
4. НӘТИЖЕ ТИПІ	«Байланыс бар» ма, әлде «әсер етті» деген каузалдық па?	**Results**
5. ШЕКТЕУЛЕР	Автор өзі қандай шекара қойғанын бір көзбен қарау	**Limitations**

ШЕШІМ

ОҚИМЫН
Тақырыпқа сәйкес, әдіс қызық

ОҚЫМАЙМЫН
Контекст басқа, тақырып алыс

КЕЙІНГЕ
Қатысты, бірақ қазір басым емес

2–3 КЕЗЕҢ: ЛОГИКАЛЫҚ ҚАҢҚА ЖӘНЕ ТЕРЕҢ БАҒАЛАУ

2-КЕЗЕҢ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ОҚУ (20–40 мин)

КІРІСПЕ	Зерттеу олқылығы (gap) қандай?
ӘДІС	Дерек қалай жиналды? Кім қатысты?
НӘТИЖЕ	1–2 негізгі қорытынды деректен шығады ма?
ТАЛҚЫЛАУ	Интерпретация дерек шегінен аспай ма?
ҚОРЫТЫНДЫ	Практикалық ұсыныс артық жалпыланған ба?

3-КЕЗЕҢ: ТЕРЕҢ БАҒАЛАУ (қажет болғанда)

1. Дизайн мақсатқа сай ма? «Әсер» → қандай дизайн?
2. Үлгі сипаттамасы толық, іріктеу қисынды ма?
3. Өлшеу құралы: validity + reliability дерегі бар ма?
4. Шатастырушы факторлар (confounders) қаралды ма?
5. CMB тәуекелі: бір сауалнама → бір респондент?
6. Қорытынды контекстке байланған ба?

ЛАЙФХАК: 2-кезеңде «дәйексөз» емес, «логикалық қаңқа» жасаңыз — бір бетке сыйатын мақсат–әдіс–нәтиже–қорытынды сызбасы.

ТУРИЗМ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ МАҢЫЗДЫ ҚАТЕР:

COMMON METHOD BIAS (ОРТАҚ ӘДІС ҚАТЕЛІГІ)

Бір сауалнамада, бір мезетте тәуелсіз және тәуелді айнымалыларды бір респонденттен жинау нәтижені жасанды түрде күшейтуі мүмкін. Бұл — туризм/қонақжайлылықтағы ең жиі еленбейтін тәуекел.

МӘСЕЛЕ ТІЗБЕГІ:

1 респондент → **1 сауалнама** → **1 мезет** → **Жасанды корреляция**

ҚАЛАЙ БАЙҚАЙМЫЗ?

- Мақалада Harman's single-factor test немесе CLF тексерісі бар ма?
- Деректің жиналу тәсілі: бір уақытта ма, әлде бөлек уақытта ма?
- Айнымалылардың бәрі бір дереккөзден (бір адамнан) алынған ба?

Дерек: Kock, Berbekova & Assaf (2021), Tourism Management

JBI ЖӘНЕ CASP: СЫНИ БАҒАЛАУ ҚҰРАЛДАРЫ

JBI (Joanna Briggs Institute)—
САНДЫҚ ЗЕРТТЕУГЕ (cross-sectional)

- Іріктеу критерийі айқын жазылған ба?
- Зерттеу субъектілері мен орта толық сипатталған ба?
- Әсер ету факторы дұрыс өлшенген бе?
- Нәтижені өлшеу объективті және стандартты ма?
- Шатастырушы факторлар анықталған ба?
- Статистикалық талдау дұрыс жүргізілген бе?

CASP (Critical Appraisal Skills Programme)—
САПАЛЫҚ ЗЕРТТЕУГЕ (qualitative)

- Зерттеу мақсаты айқын тұжырымдалған ба?
- Сапалық дизайн таңдауы негізді ме?
- Іріктеу стратегиясы мақсатқа сай ма?
- Деректі жинау және талдау сенімді жүргізілген бе?
- Этикалық мәселелер қарастырылған ба?
- Зерттеуші рефлексия жүргізген бе?

МАҢЫЗДЫ: Чек-листтерді «механикалық белгілеп шығу» сапаны автоматты дәлелдемейді — бұл ойлау құралы, формальдылық емес.

АҚПАРАТТЫ ІРІКТЕУ: ТЕЗ БАҒАЛАУ ЧЕК-ПАРАҒЫ

Әр мақалаға қолданыңыз — 8 сұрақ, 3 минут

1	**Релеванттылық**	Тақырыбыңызға және контекстіңізге (ел/сегмент) сәйкес пе?
2	**Мақсат айқындығы**	Зерттеу сұрағы бір сөйлеммен түсінікті ме?
3	**Дизайн сәйкестігі**	Әдіс мақсатқа сай ма? «Әсер» деуге дизайн жеткілікті ме?
4	**Үлгі және дерек**	Қатысушылар кім, n=?, қалай таңдалды?
5	**Өлшеу сапасы**	Шкала/сұрақнама validity + reliability дерегі бар ма?
6	**Нәтиже мөлдірлігі**	Негізгі нәтиже нақты көрсетілген бе? (кемі 2 қорытынды)
7	**Шектеулер**	Автор шектеулерді ашық жазған ба? CMB (Common Method Bias) ескерілген бе?
8	**Қолдану шекарасы**	Нәтижені басқа елге/сегментке көшіру орынды ма?

АҚПАРАТ ІРІКТЕУ МАТРИЦАСЫ

Мақаланы оқып болғаннан кейін осы кестені толтырыңыз — ол академиялық этиканың да құралы

Дереккөз	Мақсат / сұрақ	Контекст және үлгі	Дизайн / әдіс	Негізгі нәтижелер	Шектеулер (оқырман)	Менің жұмысыма
Автор, жыл	*Нені анықтады?*	*Қай ел, n=?*	*Сауалнама/ сұхбат/...*	*1–2 басты қорытынды*	*Жалпылау шекарасы*	*Теория / өлшеу / дәйек*
Yacoub ет ал., 2025	Perceived value факторлары	Ливан, n=784, халықаралық	Сауалнама, сандық талдау	Value for money, баға, тәжірибе → маңызды	1 ел, 1 рет, CMB тәуекелі	Гипотеза негізі, айнымалылар тізімі

МАТРИЦА НЕГЕ МАҢЫЗДЫ?

- Дәлелсіз жалпылаудан қорғайды
- Cherry-picking-тен (таңдаулы дәлел жинау) сақтайды
- «Неге осы дерек?» — мөлдір жауап береді

ЛАЙФХАК

Google Sheets-те осы матрицаны жасап, әр мақаланы оқып болған сайын бір жол толтырыңыз. Семестр соңында дайын әдеби шолу қаңқасы болады!

PRISMA + SIFT: ІРІКТЕУ МӨЛДІРЛІГІ ЖӘНЕ СҰР ӘДЕБИЕТ

PRISMA 2020 — ІРІКТЕУ ЖОЛЫ

Дерекқорлардан табылды	137
Қайталау алынды	–53
Скрининг үшін қалды	84
Толық мәтін бойынша шығарылды	–36
Соңғы талдауға кірді	48

Мысал: Elkhwesky et al. (2022) — қонақжайлылықтағы тұрақты тәжірибелер шолуы

SIFT — ОНЛАЙН ДЕРЕКТІ ТЕЗ ТЕКСЕРУ

S — STOP

Тоқтаңыз — эмоцияға бермей, алдымен ойланыңыз

I — INVESTIGATE

Дереккөзді тексеріңіз: кім жазды? Қандай ұйым?

F — FIND

Сенімді қамтуды табыңыз: басқа сенімді дереккөз растай ма?

T — TRACE

Бастапқы контекстке барыңыз: мәлімет қайдан шыққан?

Caulfield & Wineburg (2023) — сұр әдебиет, индустриялық есеп, мемлекеттік статистика үшін қолданыңыз

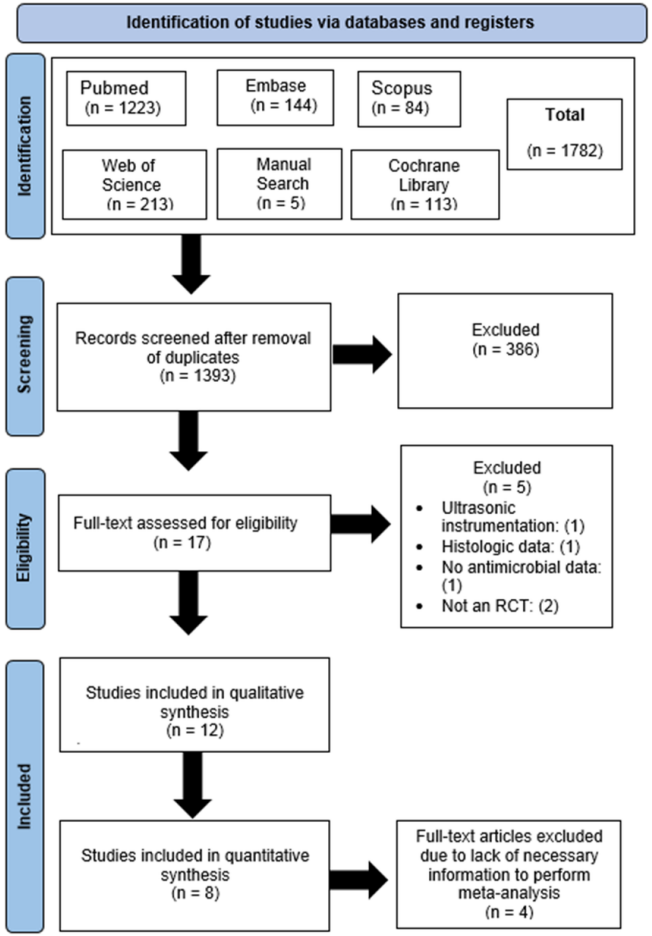
Identification of studies via databases and registers
Identification
Pubmed (n = 1223)
Embase (n = 144)
Scopus (n = 84)
Total (n = 1782)
Web of Science (n = 213)
Manual Search (n = 5)
Cochrane Library (n = 113)
Screening
Records screened after removal of duplicates (n = 1393)
Excluded (n = 386)
Eligibility
Full-text assessed for eligibility (n = 17)
Excluded (n = 5)
Ultrasonic instrumentation: (1)
Histologic data: (1)
No antimicrobial data: (1)
Not an RCT: (2)
Included
Studies included in qualitative synthesis (n = 12)
Studies included in quantitative synthesis (n = 8)
Full-text articles excluded due to lack of necessary information to perform meta-analysis (n = 4)

What is SIFT?

STOP
INVESTIGATE THE SOURCE
FIND BETTER COVERAGE
TRACE CLAIMS, QUOTES AND MEDIA TO THE ORIGINAL CONTEXT
Think about how you'll use the information
Learn about the source (Just add Wikipedia!)
Compare sources. What else is out there?
Use the links in the article, & the sources cited at the end

ЛАЙФХАКТАР ЖИНАҒЫ

1 **«Абстракт-алдымен» ережесі**

Әрдайым аңдатпадан бастаңыз. Егер 2 минутта тақырыбыңызға қатыстылығын түсінбесеңіз — келесі мақалаға өтіңіз.

2 **«Кесте-сурет» стратегиясы**

Мақаланың кестелері мен суреттерін мәтіннен бұрын қараңыз — олар негізгі нәтижені жинақы көрсетеді.

3 **«Шектеулер бөлімі — алтын кен»**

Авторлар өз шектеулерін жазады — бұл сізге жаңа зерттеу идеясын немесе gap-ті көрсетеді.

4 **«Кері оқу» тәсілі**

Қорытынды → Нәтиже → Әдіс → Кіріспе. Көп мақаланы іріктеу кезінде уақытты 40% үнемдейді.

5 **«Бір мақала — бір бет» формуласы**

Әр мақаланы оқып болған соң бір бетке мақсат–әдіс–нәтиже–маған не береді деп жазыңыз.

6 **«Google Scholar цитаталарына назар»**

Мақаланың цитаталар саны + қай журналда жарияланғаны → дәлел салмағының жанама көрсеткіші.

ДӘРІСТІҢ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Сыни оқу — ақпарат пен дәлелді ажырату мәдениеті

«Не айтылған» емес, «неге және қаншалықты негізді айтылған» деп оқу

Үш кезең — оқудың жұмыс стандарты

Скрининг (5 мин) → Құрылымдық оқу (20–40 мин) → Терең бағалау (қажет болса)

CMB және контекст — туризмдегі ең жиі тәуекел

Бір сауалнама + бір респондент = ортақ әдіс қателігі ықтималдығын тексеріңіз

Ақпарат іріктеу матрицасы — этика құралы

«Неге осы дерек?» — мөлдірлік, cherry-picking-тен қорғау, шолу қаңқасы

PRISMA + SIFT — іріктеу мен тексеру мөлдірлігі

Ғылыми мақалаға — PRISMA логикасы; сұр әдебиетке — SIFT жылдам тексеруі

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

1. Сыни оқу деген не және ол «жай оқудан» несімен ерекшеленеді?
2. «Ақпарат», «дәлел», «дәлел салмағы» ұғымдарын туризм мысалымен түсіндіріңіз.
3. Үш кезеңді алгоритмнің әр кезеңінде нақты қандай әрекеттер орындалады?
4. Туризмдегі бір реттік сауалнамада СМВ неліктен қауіпті?
5. JBI және CASP чек-листтерінің логикасын бір сөйлеммен сипаттаңыз.
6. PRISMA диаграммасы қандай мақсатқа қызмет етеді?
7. Ақпарат іріктеу матрицасының бағандарын атап, оның этикамен байланысын түсіндіріңіз.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Page M. J., McKenzie J. E., Bossuyt P. M. и др. The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews // BMJ. – 2021. – Vol. 372. – Art. n71. – DOI: 10.1136/bmj.n71.
2. PRISMA 2020 statement: материалы, чек-лист және flow diagram үлгілері [Электронный ресурс]. – Дата обращения: 01.03.2026. (Автор көрсетілмеген – unspecified.)
3. Higgins J. P. T., Thomas J., Chandler J. и др. Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions. – 2nd ed. – Chichester: John Wiley & Sons, 2019. – DOI: 10.1002/9781119536604.
4. Cochrane Handbook. Current online version (әдістемелік бөлімдер) [Электронный ресурс]. – Дата обращения: 01.03.2026.
5. Aromataris E., Munn Z. (eds.). JBI Manual for Evidence Synthesis. – Adelaide: JBI, 2020. – DOI: 10.46658/JBIMES-20-01.
6. Joanna Briggs Institute. Checklist for Analytical Cross Sectional Studies [Электронный ресурс]. – 2020. – Дата обращения: 01.03.2026.
7. Critical Appraisal Skills Programme (CASP). CASP Qualitative Checklist [Электронный ресурс]. – 2024. – Дата обращения: 01.03.2026.
8. Association of College & Research Libraries. Framework for Information Literacy for Higher Education. – Chicago: ACRL, 2016.
9. Carey M. A., Steiner K. L., Petri W. A. Jr. Ten simple rules for reading a scientific paper // PLoS Computational Biology. – 2020. – Vol. 16(7). – e1008032. – DOI: 10.1371/journal.pcbi.1008032.
10. Keshav S. How to Read a Paper // ACM SIGCOMM Computer Communication Review. – 2007. – Vol. 37(3). – P. 83–84.
11. Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. – Chicago: The University of Chicago Press, 2023. – 266 p. – ISBN 978-0-226-82206-8.
12. Braun V., Clarke V. Reporting guidelines for qualitative research: a values-based approach // Qualitative Research in Psychology. – 2025. – Vol. 22. – P. 399–438. – DOI: 10.1080/14780887.2024.2382244.
13. Kock F., Berbekova A., Assaf A. G. Understanding and managing the threat of common method bias: Detection, prevention and control // Tourism Management. – 2021. – Vol. 86. – 104330. – DOI: 10.1016/j.tourman.2021.104330.
14. Elkhwesky Z., Salem I. E., Barakat M., Roudi S. Sustainable practices in hospitality pre and amid COVID-19 pandemic: Looking back for moving forward post-COVID-19 // International Journal of Contemporary Hospitality Management. – 2022.
15. Yacoub L., ElHajjar S., Zgheib Y., Al Maalouf N. J. Understanding perceived value in tourism: Insights from destinations facing crises // PLoS ONE. – 2025. – Vol. 20(9). – e0331144. – DOI: 10.1371/journal.pone.0331144.
16. Persson-Fischer U., Liu S. What Is Interdisciplinarity in the Study of Sustainable Destination Development? // Sustainability. – 2021. – Vol. 13. – 3639. – DOI: 10.3390/su13073639.

Назарларыңызға рақмет!

әл-Фараби атынд. ҚазҰУ
әл-Фараби даңғ., 71/19
Алматы қ., 050040
Қазақстан Республикасы

+7 778 879 75 93

yeldar.nuruly@kaznu.edu.kz

https://farabi.university/

